

The semantics of the corner as a joining point of perpendicular straight lines more likely have relation to a quadrangle. Concurrences of direct lines in the corners create “weak” points. This explains the tradition of putting protective objects to the corners, including towers, icons, stones, protective amulets that enhance the inviolability and static nature of the horizontal space.

Key words: space, quadrilateral, circle, corner, myth, semantics, archetype.

*Одержано редакцією 19.10.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017*

УДК 94(479.25:37-11):355.455]«08/10»

ДИМИДЮК Дмитро Андрійович,
аспірант кафедри історії
середніх віків та візантиністики
історичного факультету
Львівського національного
університету імені Івана Франка,
e-mail: dymydyuk_da@ukr.net

ПІДГОТОВКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ БАГРАТИДСЬКОЇ ВІРМЕНІЇ НАПРИКІНЦІ ІХ – ВСЕРЕДИНІ ХІ СТ.

У статті реконструйовано процес збору вірменських військ у разі військового конфлікту. Проаналізовано особливості облаштування та оборони табору, роль сторожової служби та розвідки, а також визначено джерела забезпечення армії продовольством. Подано кілька схем розташування військ на полі бою, акцентуючи увагу на тому, що вірмени найчастіше займали оборонну позицію, ставлячи основну ставку на складний природний рельєф місцевості.

Ключові слова: Багратидська Вірменія, Візантія, тактика, військо, похід, армія, сюзеренно-васальна система.

Постановка проблеми. Посилення Візантійської імперії та ослаблення Арабського халіфату спричинило зміну геополітичного становища на Закавказзі наприкінці ІХ ст., що в свою чергу дозволило здобути незалежність вірменській державі від мусульманського панування. Перебуваючи на перехресті торгівельних шляхів, територія Вірменії була об'єктом територіальних зазіхань з боку Візантії та мусульманських емірів Закавказзя, що сприяло постійному розвитку оборонного потенціалу Багратидської держави.

Вірменія була децентралізованою державою із сильно розвинутими сюзеренно-васальними відносинами, де фактична влада царя з династії Багратидів поширювалась лише на область Ширак та суміжні землі (Анійська держава) [1, 65–66]. Прямими васалами царя були напівсамостійні князі (ішхани) Васпуракану, Сюнику, Ташир-Дзорагету (Лорі) та Карсу (Вананду) [2, 72–73].

Не зважаючи на фактичну роздробленість держави, представники царської династії Багратидів створили гнучку систему збору військ та їхнього переміщення, опираючись на розвинуті сюзеренно-васальні відносини, що дозволяло ефективно захищати кордони Вірменії від мусульманських набігів та візантійської інтервенції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що політична історія царства Багратидів достатньо добре вивчена, військова організація Вірменії ще не ставала предметом спеціального дослідження. Якщо існують праці з військової історії Античної [3] чи Кілікійської Вірменії [4], то через незрозумілі нам причини дослідники оминали мілітарну історію Багратидського царства. Військова тактика, стратегія та детальні описи битв часів Багратидської Вірменії вміщені у 2 і 3 томах багатотомного видання «Наші перемоги» за редакцією Григора Арутуняна [5; 6]. На жаль, це видання є радше описового характеру, де автор доволі добре упорядковував відомості з відомих нам джерел про ту чи іншу переможну битву вірмен проти ромеїв та мусульман, не провівши глибшого аналізу мілітарної організації держави.

На жаль, середньовічна вірменська історіографія не знала таких військових трактатів, які були у ромеїв («Стратегікони» (VII ст.), «Тактика Льва» (X ст.), та інші), через що

процес вивчення окресленої проблеми є значно ускладненим. Аналізом візантійських військово-трактатів займався російський візантиніст Володимир Кучма, котрий аналізував проблеми логістики, тактики, дисципліни та облаштування табору у Візантії [7, 340–384].

Незважаючи на політичну та культурну близькість між Вірменією та Візантією, у військовому плані ці держави були різними. Рафал Матевосян стверджує, що на відмінну від Вірменії, у Візантії система васалітету-сюзеренітету не отримала розвитку та не сформувалася строката ієрархія [8, 29]. Візантійська імперія ділилась не на окремі князівства, а на феми, які були військово-адміністративними одиницями [9, 105]. Фемами керували не князі, а посадові особи (стратиги), що призначалися імператором. Останні в фемах не мали сеньйоральних прав і за службу отримували винагороду через централізовану ренту. Якщо Багратидська Вірменія потерпала від роздробленості, то Візантія, навпаки, страждала від бюрократичної централізації [8, 29]. Враховуючи вищесказане, ми не можемо повністю використовувати результати досліджень В. Кучми, а саме питання компаративного аналізу військових сфер Візантії та Вірменії заслуговує окремого дослідження.

Подану тему можна розкрити аналізуючи вірменські, арабські та грузинські джерела IX–XIII ст. Вірменські хроністи доволі часто згадують про вірменську армію, але ці свідчення стосуються виключно чисельності війська та поодиноких згадок про його формування. Найкращими, в плані змістовності, є вірменські хроніки Ованеса Драсханакертці (X ст.) [10], Псевдо-Шапуха Багратуні (X ст.) [11], Асохіка (кінець X – початок XI ст.) [12], Аристакеса Ластиверці (XI ст.) [13], Смбата Спарапета (XIII ст.) [14], а також грузинські твори – «Історія Багратіонів» Сумбата Давитис-дзе [15], «Літопис Картлі» (XI ст.) [16] та арабська «Історія» Ахмеда ібн Лютфуллаха (XVII ст.) [17]. Вважаємо, що вірмени могли запозичувати військові новинки у своїх візантійських та мусульманських сусідів, які вони використовували на теренах Закавказзя, особливо якщо про це згадують самі ж вірменські хроністи.

Мета статті. На основі уривчастих свідчень вищезгаданих хроністів реконструювати процес військового походу – від збору військ, похідних порядків, облаштування табору, розвідки та проблем продовольчого забезпечення до розташування армії на полі бою, тактики та процесу облоги фортець.

Виклад основного матеріалу. Кожен похід розпочинався зі збору військ, який прямо залежав від васально-сюзеренної системи, коли цар відправляв посланців до своїх васалів наказуючи їм прибути до нього [14, 19]. Чи не найкращими у цьому плані є описи Ованеса Драсханакертці, який описуючи мобілізаційні заходи царя Смбата I (890–914) супроти Саджидського еміра Мухаммеда аль-Афшина (889–901), подав наступну інформацію: *«цар [Смбат I – Д.Д.] розіслав у всі краї накази і зі всіх країв почали прибувати у великій кількості вірменські нахарари [представники знаті – Д. Д.] разом із великими військами. Також, за наказом царя прибуло чимало озброєних північних племен [з кавказьких гір, які були васалами царя – Д.Д.]. Вони були сильними лучниками та списоносцями»* [10, 134–135].

Загальний збір військ усіх васалів відбувався лише в разі війни із зовнішнім агресором, де вірменський цар виконував свою основну функцію – мобілізував та очолював війська усіх правителів, для захисту території держави. Багратидський цар відправляв листи своїм прямим васалам – нахарарам, котрі проживали на теренах домену Багратидів чи князям-ішханам, які натомість писали своїм васалам чи вже самостійно збирали власну дружину – азатів (знатні воїни-вершники) [11, 188–190].

Для прикладу, під час вірменського повстання 850–852 рр., ішхан Васпуракану Ашот Арцруні збирав війська своїх васалів, за наказом правителя Баграта Багратуні (830–851), щоб дати відсіч арабському еміру Мусі, який грабував вірменські землі. Товма Арцруні (X ст.) так описує процес збору вірменських військ: *«Ашот Арцруні зі своєю армією і разом з ним загопи 16 князів з роду Арцруні рушили до міста Муш (центр області Тарон) за покликом царя Багарата Багратуні. Сюди ж прибули загопи вірменських нахарарів: Торніка Багратуні (1 загін); Шапуха Аматуні (9 загонів); Григора Гнуні (7 загонів); Артавазда Інтруні (8 загонів) і ще загопи 14 інших дрібних родів. Став [Баграт Багратуні – Д.Д.] на чолі об'єднаної армії під Мушом, завдав нищівного удару Мусі та розбив його війська»* [25, 124].

Ополчення вільних селян-общинників збирали лише за серйозної військової необхідності і в таких випадках воно становило кістяк вірменської армії. Відомий випадок, коли Давид I Безземельний (989–1048), князь Ташир-Дзорагету, запросив албанського католика Тер-Овсепа, єпископів і монахів, щоб вони допомогли йому *«трикликати у військо»*

всіх жителів країни з жінками і дітьми». В їхній присутності Давид сказав, що: *«кожен повинен взяти у свої руки зброю, хрест чи євангеліє [для захисту держави – Д. Д.], адже «хто хоче померти мученицькою смертю – час настав»* [14, 21–22].

Зауважимо, що через складну васально-сюзеренну систему та проблеми із логістикою, участь у військових кампаніях брали невеликі військові з'єднання, які налічували лише кілька тисяч воїнів та формувалися із військ окремих нахарарів та князів, чисельність яких становила кілька сотень осіб [18, 221–222].

Війська, які прибували до царя, проходили довгий шлях, тому частими бували випадки коли азати використовували церкви чи монастирі, як місця для перепочинку. Це не подобалось клірикам, адже знать мешкала за кошти монастиря та влаштувала різні веселощі з танцями і співами [19, 206].

Військові походи, в основному, починалися весною [5, 262] та продовжувались до пізньої осені [10, 163]. Як виняток з правил відомо кілька кампаній проведених взимку. Небезпека таких походів полягала в тому, що через морози у воїнів *«замерзали пальці на ногах та руках, канати та палатки примерзали до землі, а коні та мули навіть не могли рухатись»* [13, 69]. Через сильно розвинену сюзеренно-васальну структуру, війська кожного князя мали своє окреме місце проживання в загальному таборі, де вони розкладали власні палатки, які часто були однакового кольору [20, 25]. Сам табір найчастіше був оточений земляними валами і глибоким ровом [13, 66] та розташовувався на пагорбах, що сприяло зміцненню його обороноздатності [12, 193–197].

Зауважимо, що окреме місце у таборі відводилось коням. Іноді, замість того щоб тримати коней під охороною, їх могли відпускати пастися навколо території табору, де було більше фуражу. Звісно ж, це було небезпечно, адже частими бували випадки, коли самі ж вороги викрадали чи відпускали коней [12, 133–134]. Зазначимо, що чоловік, який недавно одружився, мав право не йти у похід [19, 193], але не зважаючи на це, він був зобов'язаний віддати одного коня до війська (у вигляді податку), де його використовували як тяглову силу [19, 147].

Щоночі цар назначав кінну та пішу сторожу для захисту табору, чисельність якої могла сягати навіть кількох сотень людей [14, 12]. Задача сторожі полягала в тому, щоб завчасно попередити воїнів про наступ супротивника (можливо й сигнальним вогнем, як це було в ромейв) [7, с. 223], щоб військо встигло озброїтись [5, 169]. Окремі загони постійно робили вилазки для розвідки чи провокацій, виснажуючи тим самим супротивника [12, 118–119]. Також, у війську кожного князя перебували священнослужителі, які виконували не тільки релігійні чи пропагандистські функції, піднімаючи тим самим бойовий дух військових [20, 71], але й часто виступали у ролі лікарів.

Прикладом неправильної організації табору є облога Ашотом III (952–977) міста Двін, де вірменські воїни *«порозходились по різних місцях, шукаючи прохолодних закутків, щоб заховатись від жаркого сонця. В той час мусульмани зробили вилазку з міста і напали на незахищений табір»* [17, 212–213]. Кожен воїн, ідучи в похід, брав із собою мінімальний запас харчів, якого б йому вистачило на пару днів. Допоки армія перебувала на власній території то провіантом її забезпечувало місцеве населення за сприяння того князя, на чий території тоді перебували війська. Зауважимо, що у візантійському трактаті «De castrametatione» (Про облаштування табору) зазначається, що ромейська армія не могла взяти із собою в похід провіанту більше ніж на 24 дні [7, 296].

Якщо ж військові дії велися на ворожій території, то цар *«відправляв свої війська в найближчі поселення, щоб вони самостійно знайшли харчі для себе»* [10, 203]. За таким самим принципом утримувались армії більшості тодішніх країн. Навіть у трактаті Лева Диякона «Тактика» (X ст.) зазначалося, що війська повинні вести військові дії на теренах супротивника, де зможуть в будь-якому випадку прогодувати себе, тим самим не завдаючи збитків власній території [9, 107].

Натомість, якщо вірмени втрачали свою територію то вони використовували тактику «спаленої землі», щоб вороже військо *«не мало чим пожитись»* [10, 211]. Зауважимо, що цей метод використовували і при наступальних операціях, щоб спустошити ворожу територію та заставити супротивника здатись [13, 60–64]. Більшість тогочасних армій мали проблеми з логістикою, адже у них не було тилових баз постачання. Для прикладу, вірменське військо Ашота II (914–928), яке було затиснуте між скалами та оточене воро-

жими військами в 921 р., швидко почало відчувати «*брак харчів, води та сіна для коней, адже вони [вірмени– Д. Д.] не мали можливості доставити цих продуктів ззовні, через що воїни голодували та перебували в повній нерішучості*» [10, 218].

При переході з одного місця в інше, підрозділи дотримувались чіткого порядку та розташування, хоча у разі потреби могли виконувати швидкі марші [5, 249–250]. Ованес Драсханакертці зауважує, що «*війська, які рухались не за правилами військового мистецтва, а обганяли один одного і неслися вперед немов скажені, будуть розбиті мечем*» [13, 68]. Іноді, для власної ж безпеки, воїни «*не рухались протоптаними дорогами*», щоб не потрапити у засідку [10, 163]. Також, частими бували випадки недисциплінованості, коли вірменські солдати (і навіть ті, які були на службі у Візантії) грабували місцеве населення (зокрема жінок) переходячи через якесь поселення [21, 236], що було звичним явищем для того часу.

Наступ на ворожу територію міг відбуватися однією великою армією, або ж її ділили на три окремі групи, кожна з яких мала свій маршрут руху, щоб тим самим захопити більше територій за менший відтинок часу [5, 171; 12, 142]. На нещодавно завойованих територіях вірмени, на кілька місяців, могли розквартирувати свої війська, щоб зробити неможливим будь-який ворожий спротив [12, 203–204].

Існувало кілька варіантів розташування військ на полі бою, але найчастіше вірмени використовували стандартну схему: авангард, центр із флангами та ар'єгард. Детальні відомості про це знаходимо у грузинських джерелах, які описуючи перебіг грузинсько-візантійської війни (1014–1023) подають нам наступну інформацію: «*цар грецький Василій II (976–1025) та грузинський цар Георгій I (1014–1027) [в 1021 р. – Д. Д.] виступили один проти одного на чолі з великими військами [в армії Георгія I були вірменські загони – Д. Д.]... Цар Георгій прийшов і спалив місто Олтісі і пішов за ним Василій, цар греків. І зустрілися ар'єгардні частини військ Георгія і передові частини Василя; і відбулася велика битва біля села, яке називається Ширимні... І пізно дійшов шум війни до Георгія, що його ар'єгард веде бій проти греків. Тоді наказав своїм воїнам озброїтися швидко і вступив сам цар Георгій в бій*» [15, 228–229; 16, 151].

При такій схемі на флангах розміщувалась кіннота, а в авангарді та ар'єгарді – лучники та піхотинці. При оборонній тактиці лучники, які стояли суцільною лінією перед військом, повинні були обстрілювати ворога, а при його наступі вони швидко ховалися за окремими відділами піхотинців, які першими вступали в бій, а вже потім черга доходила до вершників, атака яких могла вирішити хід битви [5, 223–225].

Іноді ця система зазнавала незначних модифікацій, про що згадує Ованес Драсханакертці: «*Цар Ашот II наказав пішому полку прикритися щитами, щоб надати йому вигляд неприступної фортеці. Позаду нього розташувався напготові кінний полк, а попереду, гарцюючи на конях, скакали вершники передового загону*» [10, 212]. У цьому випадку у центрі війська стояли піхотинці, а в авангарді та ар'єгарді – кіннота. Бували випадки, коли війська стояли суцільною лінією, де по черговому розміщувались загони вершників та піхотинців і лучників [5, 286]. Зауважимо, що іноді воїни «*розташовувались не за правилами військового мистецтва, а загонами по роду і старшинству* [коли кожен князь самостійно керував своїм підрозділом під час битви – Д. Д.]» [12, 196–197]. Це бувало тоді, коли воїни змушені були швидко зорганізуватися та дати відсіч ворожій атаці. Зауважимо, що вже в другій половині X ст. війська окремих князів мали однакові елементи одягу, що відрізняло їх від решти армії. Так, під час походу проти непокірного абхазького царя у 988 р., загін карського царя Аббаса був одягнутий «*у червоний одяг*» [12, 182].

Під час походу функцію головнокомандувача завжди виконував цар з роду Багратидів, якого повинні були слухатись його васали [5, 251]. Достеменно невідомо, як саме відбувалася комунікація між полководцем та його військами на полі бою, але скоріш за все вона була далекою від досконалості [5, 231]. Джерела подають нам стандартну фразу, що «*він [князь – Д. Д.] подав знак своїм військам і вони рушили в бій*» [17, 212–213]. Вважаємо, що подібного роду «знаки» були криками, звуками горна чи рухами знамен, які означали б ту чи іншу дію підрозділів, що в принципі було розвинуто у ромейській армії [7, 127, 257, 358, 378, 390].

Перед початком кожної битви воїни молилися, а вже опісля того розпочиналися військові дії [14, 12]. Під час самої битви, яка могла тривати кілька годин, війська не раз могли наступати чи відступати, змінюючи свою диспозицію. Якщо ж це була довготрива-

ла та виснажлива сутичка, то полководці старалися відводити в тил виснажені передові загони для тимчасового відпочинку [13, 60–64]. Часто долю битви вирішували свіжі резервні війська, які розташовувалися в тилу чи лише підходили до місця битви. Вірменський хроніст Асохік, описуючи битву грузино-вірменських військ супроти ромейської армії у 1021 р. зазначив наступне: *«Змучені довгими переходами та важким озброєнням [вірменські та грузинські вершники – Д. Д.] зазнали поразки від новоприбулих та свіжих візантійських солдат»* [13, 68].

Битви найчастіше розпочиналися атакою вершників, котрі переходячи в хаотичний наступ, часто розладнували власний фронт [12, 195–196]. Будучи впевненими у своїй перевазі, вірменська кіннота могла наступати прямо в центр армії, волюючи тим самим швидко розбити ворога [5, 263–264; 12, 193–197]. Іноді, саме така демонстрація сили вирішувала хід битви, коли ворожі війська розбігалися в різні сторони [5, 237–238].

В інших випадках вірмени старалися зосередити основний удар кавалерії на одному з флангів, щоб зім'яти його та прорватися в центр ворожої армії [5, 263–264; 20, 71], де б вони оточили ворожий табір і не дали змоги військам противника перегрупуватися [5, 175–178]. Натомість, при оборонній тактиці вірмени заманювали ворога в центр своєї армії, щоб потім його оточити та розбити. На жаль, через складність такого маневру, він не завжди виходив успішним [10, 139].

У вірменській армії існували окремі підрозділи списоносців, мечників та лучників, а також вершників [22, 273–274], що свідчить про існування чіткої структури війська, де кожен з підрозділів мав свого командувача та окрему відведену функцію на полі бою [5, 277–278]. Головною бойовою одиницею війська був важкоозброєний полк вершників-азатів, який виконував найскладніші операції. Так, під час військового походу царя Смба-та I супроти абхазів, васпураканський ішхан Гурген отримав наказ захопити столицю Абхазії – м. Горі. Щоб перейти через замерзлу річку (яка оточувала місто), він наказав своїм азатам підкувати власних коней та тихо рухатись вперед по кризі, перейшовши яку, азати змогли без проблем захопити Горі [11, 188–190].

Відомо, що в разі необхідності вірменські вершники могли спішуватися і битися пліч-о-пліч з піхотинцями. Яскравим прикладом цього є битва у Дохса, коли в 894 р. армія Саджидського еміра Мухаммеда аль-Афшина наступала на табір вірменського царя Смба-та I, але зазнала поразки, адже спішені вірменські вершники та списоносці відбили всі ворожі атаки, не підпустивши до своїх лучників мусульман. Це дозволило стрільцям *«далі активно обстрілювати ворога. Користуючись метушнею і панікою у ворожому стані, вершники знову сіли на коней і потужним таранним ударом розбили ворожу армію, відкинувши її аж до власного табору»* [10, 129–130]. Зауважимо, що особливу роль у війську виконували щитоносці (важкоозброєні воїни) які стояли в перших рядах та при наступі повинні були прорвати ворожі ряди, а при обороні – стримувати ворожий натиск та захищати лучників.

Якщо ж вороже військо починало втікати, то його переслідували, захоплюючи по дорозі покинуте майно та людей [12, 193–197]. Детальний опис поділу військової здобичі поданий у Судебнику Мхитара Гоша, де зазначається, що: *«Все золото, дорогоцінні каміння та шовкові тканини, які воїни здобудуть під час походу, належать царю, навіть якщо він не буде брати участь у поході. Натомість мідь, залізо і їм подібні метали – воїнам. Також, цар отримує половину полонених і захопленої худоби. Якщо ж воїни вирушили в похід без наказу [царя або князя – Д. Д.], то залишаються їм обидві частини здобичі [без золота – Д. Д.], бо вони добровільно пішли назустріч небезпеці»* [19, 145–146].

Якщо на війні воїн візьме в полон ворога, то *«одяг, зброя та кінь полоненого належить йому, але обладунки він змушений віддати своєму сюзерену»* [19, 146]. Самих полонених воїнів могли перетворити на рабів, або ж тортувати [10, 173–174, 179; 12, 182–183; 14, 12–13] і вбити [12, 133–134]. Популярною була практика, щоб після сутички переможених солдат роздягали і повністю голих (на морозі) відпускали додому, що і стало причиною їхньої подальшої смерті [23, 68].

Водночас, не всі битви були для вірмен успішними. Для прикладу, у першій сутичці між військами князівства Васпуракану та тюрками-сельджуками у 1018 р. вірмени зазнали відчутної поразки, адже: *«невірні [тюрки-сельджуки] пускали стріли, які масово вбивали та ранили багатьох з вірменського війська. Побачивши це, Шапух [один із васпураканських полководців – Д. Д.] сказав Давиду [син васпураканського царя Сенекерима I (1003–1021)]: «Повертай назад царю, бо велика частина наших воїнів поранені стріла-*

ми. Дозволь нам відступити і захиститися від цієї зброї, яку ми бачимо в руках невірних, виготовивши інші види обладунків, які будуть захищати від їхніх стріл» [20, р. 47–48]. Лише завдяки наполегливості Шапуха, васпураканські війська змогли організовано відступити, що для того часу було рідкістю. Подібний опис цієї події зустрічаємо в інших хроністів. Смбат Спарапет (XIII ст.) писав, що: «лучники [тюрки-сельджуки] з розпущеним волоссям, як у жінок, почали стріляти у вірменську армію, яка не була готовою дати відсіч» [14, с. 15]. Всі наступні свідчення про набіги тюрків на Вірменію в середині XI ст. будуть подібними за своєю суттю [13, с. 87–88], а піші та кінні тюркські лучники будуть вигравати більшість битв, використовуючи дистанційні атаки.

Запорукою військового успіху була розвідка, результати діяльності якої не раз міняли хід битв. Сама ж робота розвідника вважалася небезпечною, але дуже престижною, тому ними ставали професійні воїни, які добровільно зголосились виконати те чи інше завдання [17, 212–213]. Таких воїнів укомплектовували усім необхідним та обов'язково давали їм найкращих коней. В Судебнику Мхитара Гоша зазначається, що «зłodіїв ніколи не можна відправляти в розвідку [адже на них не можна покластись – Д. Д.]» [19, 145–146].

Розвідники також виконували різного роду диверсійні завдання. Прикладом цього служить історія про штурм тюрками-сельджуками, на чолі з султаном Тогрулом (1038–1063), візантійського міста Манцикерта в 1054 р. Міщани (більшість з яких були вірменами) обрали зі свого числа добровольця («якогось франка»), котрий повинен був «непомітно підійти до ворожої облогової техніки та розбити пляшки із сумішшю нафти та сірки, до яких було прив'язано підпалену тканину [т. зв. «грецький вогонь» – Д. Д.]» [14, 30–32]. Такого сміливця чекало щедre винагородження, хоч і шанс повернутися живим був невеликим. Окрім воїнів, розвідувальні функції виконували купці, посланці, а також священнослужителі. Під час грузино-візантійської війни імператор Василій II відправив єпископа Захарія на переговори до грузинського царя Георгія I. Коли Захарія повернувся до Василія II, то василевс «почав розпитувати у нього про чисельність грузинської армії та навички їхніх бійців» [13, 67]. У даному випадку єпископ був не тільки послом, але й розвідником, який мав зібрати свідчення про вороже військо.

В одному з візантійських військових трактатів є уривчаста згадка про вірменських вартових та шпигунів (тасінарів), які були на службі у ромеїв. Через не до кінця зрозумілі причини, автор називає вірмен єдиними шпигунами та вартовими, які служать на східних кордонах Візантії, хоч вони й не надто добре виконують свої обов'язки. Тасінарії займалися диверсійними операціями та вели постійну розвідку в «Сирії», отримуючи натомість високу заробітну плату та місячні пайки [24, гл. II].

Висновки. Отже, військові походи розпочиналися весною і тривали до пізньої осені, а їхньою підготовкою та організацією займався багратидський цар чи інша довірена ним особа. Цар призначав сторожову службу та розвідників, а також займався облаштуванням табору, який обводився частоколом і ровом та поділявся на сектори, де розміщувались війська окремих князів. Під час переходів чи на полі бою вірмени використовували стандартну (іноді з певними модифікаціями) схему розташування військ: авангард, центр із флангами та ар'єгард, хоча не менш популярною була інша система, коли воїни розташовувались «не за правилами військового мистецтва, а загонами по роду і старшинству». Основну ударну силу становили вершники-азати, які розташовувались у авангарді та ар'єгарді. Зауважимо, що тогочасна вірменська армія не знала державного забезпечення продовольством, тому вона самостійно його здобувала собі під час походів.

У більшості військових конфліктів проти мусульман вірменські війська прагнули ухилитися від прямої сутички на рівнинах, адже в такому випадку перевага була б на боці ворога, який мав маневрених кінних лучників, що давало йому змогу вести дальній бій, довший час не вступаючи у відкриту сутичку. Це змушувало вірмен використовувати тактику оборонного бою, заманюючи противника в гори чи різноманітні засідки, що нівелювало можливу чисельну перевагу мусульман та не дозволяло їм в повній мірі використати свою кінноту для маневрених флангових атак.

Зауважимо, що нам практично невідомо жодного наступального військового походу вірмен, котрий виходив б за межі Закавказзя та мав за мету приєднати землі сусідніх держав. Виняток становлять окремі каральні акції, метою яких було підкорити неспокійних васалів, котрі намагалися вийти з-під влади Багратидів.

Список використаної літератури

1. Матевосян Р. Падение Багратидского царства по данным армянских историков XI–XIII вв. / Рафел Матевосян // Журнал социальных наук. – 1988. – Вып. 10. – С. 64–72.
2. Юзбашян К. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. / Карен Юзбашян. – Москва: Наука, 1988. – 305 с.
3. Մարգարյան Ս. Հայ ռազմական արվեստի փաստաթղթեր / Մարգարի Մարգարյան. – Երևան: Հայաստան, 1969. – 218 էջ. [Саркисян С. З історії вірменського військового мистецтва / Саркис Саркисян. – Єреван: Хайастан, 1969. – 218 с.]
4. Chlipala M. Wojskowość królestwa Armenii cylicyjskiej w czasach wypraw krzyżowych / Michał Chlipala. – Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2013. – 128 s.
5. Մեր հաղթանակները / Խմբ. Գ. Հարությունյան. – Երևան: Արարված, 2009. – Հ. 2. – 332 էջ. [Наші перемоги / під ред. Г. Арутюняна. – Єреван: Нораванк, 2009. – Т. 2. – 332 с.]
6. Մեր հաղթանակները / Խմբ. Գ. Հարությունյան. – Երևան: Արարված, 2011. – Հ. 3. – 336 էջ. [Наші перемоги / під ред. Г. Арутюняна. – Єреван: Нораванк, 2011. – Т. 3. – 336 с.]
7. Кучма В. Военная организация Византийской империи / Владимир Кучма. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 426 с.
8. Матевосян Р. Государственное устройство и административный строй Багратидской Армении: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук / Рафел Матевосян. – Єреван, 1991. – 32 с.
9. Кучма В. Военно-экономические проблемы византийской истории на рубеже IX–X вв. по «Тактике Льва» / Владимир Кучма // Античная древность и средние века. – 1973. – Вып. 9. – С. 102–113.
10. Ованес Драсханакертци. История Армении [X ст.] / пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. – Єреван: Советакан Грох, 1986. – 396 с.
11. Псевдо-Шапух Баградуни. История анонимного повествователя [X ст.] / пер. с арм. М. Дарбинян-Меликян. – Єреван: АН АрмССР, 1971. – 238 с.
12. Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию [XI ст.] / пер. с арм. Н. Эмина. – Москва: Книга по требованию, 2011. – 377 с.
13. Повествование вардапета Аристахеса Ластиверци [XI ст.] / пер. с арм. К. Юзбашяна. – Москва: Наука, 1968. – 194 с.
14. Смбат Спарапет. Летопись [XIII ст.] / пер. с арм. А. Галстяна. – Єреван: Хайастан, 1974. – 240 с.
15. Сумбат Давитис-дзе. История и повествование о Багратионах [XI ст.] / пер. с груз. М. Лордкипанидзе // Картлис Цховреба. История Грузии / под ред. Р. Метревели. – Тбилиси: Аргануджи, 2008. – С. 221–243.
16. Летопись Картли [XI ст.] / пер. с груз. М. Лордкипанидзе // Картлис Цховреба. История Грузии / под ред. Р. Метревели. – Тбилиси: Аргануджи, 2008. – С. 139–181.
17. Ахмед ибн Лютфуллах (Мунадджим-Баши) «Джами ад-Дувал»; Ибн ал-Азрака ал-Фарики из «Истории Майяфарикина» [XVII ст.] / пер. А. Мамедова // Труды института истории. – Баку, 1957. – Т. XII. – С. 206–225.
18. Димидюк Д. Кількісний склад армії Багратидської Вірменії наприкінці IX – в середині XI ст. / Дмитро Димидюк // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2017. – Вип. 65. – С. 216–224.
19. Мхитар Гош. Судебник [XII ст.] / пер. с арм. А. Паповяна. – Єреван: АН АрмССР, 1954. – 263 с.
20. Armenia and the Crusades, ten to twelfth centuries: the Chronicle of Matthew of Edessa [XII ст.] / transl. from arm. by A. Dostourian. – Lanham: University Press, 1993. – P. 1. – 392 p.
21. Haldon J. Warfare, State and Society in the Byzantine World (565–1204) / John Haldon. – London: Routledge, 1999. – 400 p.
22. Հայ ժողովրդի Պատմություն / Խմբ. Բ. Սարգսյան. – Երևան: ԱրմՖԱՆ, 1976. – Հ. 3. – 1032 էջ. [История вірменського народу / під ред. Б. Аракеляна. – Єреван: АН АрмССР, 1976. – Т. III. – 1032 с.]
23. Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-камиль Ибн-ал-Аспра [XIII ст.] / пер. с араб. П. Жузе. – Баку: АзФан, 1940. – 138 с.
24. О боевом сопровождении [X ст.] // Два византийских военных трактата конца X века / пер. с греч. В. Кучмы. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2002. – 410 с.
25. Թովմա Արծրունի. Պատմություն տանն Արծրունեաց [X դար.] / Խմբ. Բ. Հ. Պարթիսյան–Մելիքյանի. – Երևան: Մազադաշ, 2006. – 504 էջ. [Товма Арцруни. История дому Арцруни [X ст.] / під ред. М. Дарбинян-Меликяна. – Єреван: Магахат, 2006. – 504 с.]

References

1. Matevosyan, R. (1988). The fall of the Bagratid kingdom according to the information of Armenian historians of the 11th–13th centuries. *Journal of Social Sciences*, 10, 64–72 (in Russ).
2. Yuzbashyan, K. (1988). *Armenian states of the Bagratid epoch and Byzantine in IX–XI centuries*. Moscow: Nauka (in Russ).
3. Sarkisyan, S. (1969). *Armenian military art*. Yerevan: Hayastan (in Arm).
4. Chlipala, M. (2013). *Military sphere of the Cilicia Armenia during the Crusades*. Tarnowskie Gury: Inforteditions (in Pol).

5. Harutyunyan, G. (2009) (Ed.). *Our victories*. Yerevan: Noravank, 2, 332 (in Arm).
6. Harutyunyan, G. (2011) (Ed.). *Our victories*. Yerevan: Noravank, 3, 336 (in Arm).
7. Kuchma, V. (2011). *Military organization of the Byzantine Empire*. Saint Petersburg: Aleteya, 426 (in Russ).
8. Matevosyan, R. (1991). *The state structure and administrative system of Bagratid Armenia: Ph.D. thesis*. Yerevan, 32 (in Russ).
9. Kuchma, V. (1973) Military-economic problems of Byzantine history in 9th–10th centuries (on the basis of «Tactics of Emperor Leo»). *Antiquity and the Middle Ages*. 9, 102–113 (in Russ).
10. Hovhannes Draskhanakertzi (1986). *History of Armenia*. M. Darbinyan-Melikyan (Transl.). Yerevan: Sovetakan Groh, 396 (in Russ).
11. Pseudo-Shapukh Bagratuni (1971). *The story of the anonymous narrator*. M. Darbinyan-Melikyan (Transl.). Yerevan: AS ASSR, 238 (in Russ).
12. Stepanos of Taron (Asohik) (2011). *The general history*. N. Emin (Transl.). Moscow: Book on demand, 377 (in Russ).
13. Aristakesa Lastivtsi (1968). *History*. K. Yuzbashyan (Transl.). Moscow: Nauka, 194 (in Russ).
14. Smbat Sparapet (1974). *Chronicle*. A. Galstyan (Transl.). Yerevan: Hayastan, 1974, 240 (in Russ).
15. Sumbat Davitis-dze. (2008) History of Bagration dynasty. *Kartlis Tskhovreba. History of Georgia*. R. Metreveli (Ed.). Tbilisi: Artanuja, 221–243.
16. Annals of Kartli (2008). *Kartlis Tskhovreba. History of Georgia*. R. Metreveli (Ed.). Tbilisi: Artanuja, 139–181 (in Russ).
17. Ahmed Ibn Lutfullah (Munadjim-Bashi); Ibn al-Azraq al-Fariki from the «History of Mayafarikin» (1957). *Works of the Institute of History*. A. Mamedova (Transl.). Baku, XII, 206–225 (in Russ).
18. Dymydyuk, D. (2017). The number of army of Bagratid Armenia at the end of IX – in the middle of XI century. *Visnyk of the Lviv University. Series philology*. 65, 216–224 (in Ukr).
19. Mkhitar Ghosh (1954). *Book of Law*. A. Papovian (Transl.). Yerevan: AS ASSR, 263 (in Russ).
20. Matthew of Edessa (1993). *Chronicle of Armenia and the Crusades*. A. Dostourian (Transl.). Lanham: University Press, 392.
21. Haldon, J. (1999). *Warfare, State and Society in the Byzantine World (565–1204)*. London: Routledge, 400.
22. Arakelyan, B. (1976) (Ed.). *History of the Armenian people*. Yerevan: AS ASSR, 3, 1032 (in Arm).
23. Ibn-al-Asir (1940). *Materials on the history of Azerbaijan*. P. Jouzet (Transl.). Baku: AzFan, 138 (in Russ).
24. Combat accompaniment (2002). *Two Byzantine military treatises of the late 10th century*. V. Kuchma (Ed.). Saint Petersburg: Aleteya, 410 (in Russ).
25. Tovma Artsruni (2006). *History of the House of Artsrunik*. M. Darbinyan-Melikyan (Ed.). Yerevan: Magahat, 504 (in Arm).

Dymydyuk Dmytro, PhD student of Ivan Franko Lviv National University Department of history Middle Ages and Byzantine Studies,
e-mail: dymydyuk_da@ukr.net

PREPARATION AND ORGANIZATION OF THE MILITARY CAMPAIGN OF THE ARMY OF BAGRATID ARMENIA AT THE END OF THE IXTH – IN THE MIDDLE OF THE XI C.

Introduction. *The history of early medieval Armenia is often studied in the context of struggle between Byzantine Empire and the Arab Caliphate for Armenia and the Caucasus in general. When the Caliphate began to win this fight, as for example at the beginning of the VIII century, Armenia immediately became a part of Caliphate. However, the strengthening of Byzantium and the Arabs' weakening in the second half of the IX century led to the change of geopolitical situation in the Caucasus, which allowed Armenians to create an independent Bagratid Armenian state.*

Armenian Kingdom (884/886–1045/1064) was a decentralized state with a highly developed suzerain-vassal relationship where some princes (ishkhan) recognized the power of the king of the Bagratid dynasty only in matters of war and peace. In contrast to Armenia, Byzantine Empire didn't have a feudal type of army and maintain their military forces from the state treasury.

In spite of the actual fragmentation of the state, representatives of the royal dynasty of Bagratids created a flexible system of gathering troops and their movement, relying on developed suzerain-vassal relationship to protect the borders of the state from Muslim incursions and Byzantine intervention.

Purpose. *On the basis of fragmentary evidences of the Armenian and other chronicles, the aim of this article is to reconstruct the process of a military campaign – from the gathering of troops, camp organization, intelligence and food supply issues to the location of troops on the battlefield and tactics.*

Results and Originality. *Military campaigns began in spring and lasted until late autumn and the Bagratid king or other trusted person was involved in the preparation and organization. The king directed the creation of a camp which was surrounded by palisade and moose and divided into sectors where separately housed troops of separate princes.*

On the battlefield Armenians used a standard (sometimes with certain modifications) disposition of troops: avant-garde, center with flanks and rearguard. Although the other system was equally popular, when the troops «were not stationed according to the rules of military art, but around their suzerain, with whom they came to the battlefield». The main military unit – cavalry (azats) were located in the avant-garde and rearguard. Also, Armenian army didn't know state centralized food supply, so army independently acquired it during campaigns.

In most military conflicts against Muslims (especially turks), the Armenian troops wanted to avoid battles on the plains, because in this case the advantage would be on the enemy's side, which had maneuverable equestrian archers that allowed them to conduct a distant battle for a long time. This forced Armenians to use the tactics of defensive battle, luring the enemy to the mountains, which offset the possible numerical superiority of the Muslims and didn't allow them to fully use maneuverable equestrian archers.

Conclusion. *The prospect of the research is to attract and compare all available Armenian, Georgian, Byzantine, Arab and other chronicles to create an overall picture of the military history of Armenia, which will help to better understand social-economical and political situation in region and further events in the history of Armenian Kingdom of Cilicia (1080–1375).*

Key words: *Bagratid Armenia, Byzantium, tactics, army, campaign, suzerain-vassal relationship.*

*Одержано редакцією 11.11.2017
Прийнято до публікації 30.11.2017*

УДК 94(4):61:305-055.2(045)

ДРАЧ Оксана Олександрівна,
доктор історичних наук, професор
кафедри історії України
Черкаського національного
університету імені Богдана
Хмельницького,
e-mail: drach_oksana@ukr.net

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ МЕДИЦИНИ ЄВРОПИ: ЖІНКА-ЦІЛИТЕЛЬКА

У статті здійснено аналіз особливостей розвитку середньовічної медицини Європи крізь призму гендерного підходу. Установлено, що медичні знання було включено до компоненту освіти знатної жінки. До XII ст. центрами лікування були жіночі монастирі. У селі ціленням хворих займалися знахарки, «мудрі жінки». Закриття із XIV ст. доступу жінкам до університетської освіти мінімізувало можливості стати лікарем. У сфері, пов'язаній з жіночими хворобами, пологами, вихованням новонароджених жінки-медики залишалися конкурентами дипломованим лікарям-чоловікам.

Ключові слова: *Середньовічна медицина, жінка, цілителька, акушерка, лікування, грудне вигодовування.*

Постановка проблеми. Прикметною тенденцією сучасної світової історіографії є так званий «антропологічний поворот», в якому закономірно і яскраво втілено зростання інтересу до проявів людської суб'єктивності в минулому і сьогодні. Одним з результатів звернення медієвістів до історичної антропології, до підходів і методів досліджень суміжних гуманітарних дисциплін, зокрема, етнології й антропології, стала розробка таких тем, як сім'я і відносини спорідненості, взаємини статей, шлюбність, сексуальність, становище і роль жінки у феодальному світі. Гендерна історія може бути представлена як величезне міждисциплінарне поле, що охоплює соціально-економічний, демографічний, культурно-антропологічний, психологічний, інтелектуальний виміри сучасної цивілізації, слугує цілям розвитку міжкультурного діалогу та забезпечує принцип єдності в різноманітті.

Аналіз досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиліть намітилася тенденція збільшення інтересу до жіночої проблематики у вітчизняній історичній науці. Свідченням цього є не лише численні наукові розвідки у провідних часописах, а й поява антологій жіночих текстів, навчальних посібників, хрестоматій та ґрунтовних монографічних досліджень [1%3]. На пострадянському просторі під рубрикою «жіноча історія» видано чимало наукових досліджень, присвячених ретроспективі жіночого соціального досвіду різних історичних періодів і регіонів Європи [4; 5]. Публікації з цієї тематики мають свою постійну рубрику в десятках авторитетних наукових часописів, у тому числі й вітчизняних, не рахуючи спеціальні періодичні видання з жіночих студій.